

شرح رباعیات فلسفی و عرفانی علامه دوانی

پیش گفتار ویراسته دوم ..... هفت
مقدمه: سرگذشت و اندیشه های دوانی ..... هفت
۱) اسانید و منابع ..... مهدی دهباشی
۲) شاگردان و مریدان ۷۷۹۵/۷۸۸
۳) آثار و تألیفات ..... ۶۲ و ۶۳
۴) فلسفه - علمه بیان الله صمدیه

۱۵	الف) جهان شناسی، مذهب ریاضیه و ریاضیه تالیف حق
۱۶	ب) حقیقت وجود و ماهیت حق شناسیه، ریاضیه
۲۰	ج) علم حق ..... رساله تالیف حق: ۷۸۷۱ تألیف: ۷۸۷۱
۲۲	د) قاعلیت حق ..... مکتب: ۰۰۵۲ تألیف: ۰۰۵۲
۲۳	ه) حدوث و قدم عالم ..... نوله: ۰۰۸۲ تألیف: ۰۰۸۲
۲۴	و) علم حصولی و حضور قیسمیه: ریاضیه و تالیف
۲۶	ز) حدوث و قدم کلام حق ..... مکتب: ۰۰۵۲ تألیف: ۰۰۵۲
۲۸	ح) اخلاق و سیاست

۲۹	۱۵) کتاب شرح رباعیات ..... ۱۲۶۱ تألیف: ۱۲۶۱ مکتب: ۱۲۶۱
۳۰	نسخه های خطی ریاضیه: ۱) مکتب ریاضیه، تالیف تالیف حق ۷۸۷۱ مکتب: ۷۸۷۱ تألیف: ۷۸۷۱
۳۵	بخش ۱: شرح ناظم ..... ۱۲۶۱ تألیف: ۱۲۶۱ مکتب: ۱۲۶۱
۳۶	بخش ۲: شرح و تعلیق مکتب ..... ۱۲۶۱ تألیف: ۱۲۶۱ مکتب: ۱۲۶۱
۳۷	واژه نامه ..... ۱۲۶۱ تألیف: ۱۲۶۱ مکتب: ۱۲۶۱
۳۸	نمایه ..... ۱۲۶۱ تألیف: ۱۲۶۱ مکتب: ۱۲۶۱

انتشارات هرمس

فهرست

پیش‌گفتار ویراست دوم	هفت
مقدمه: سرگذشت و اندیشه‌های دوانی	۸
۱) اساتید و مشایخ	۹
۲) شاگردان و مریدان	۹
۳) آثار و تألیفات	۱۱
۴) اندیشه	۱۵
الف) جهان‌شناسی	۱۵
ب) عینیت وجود و ماهیت حق	۱۶
ج) علم حق	۲۰
د) فاعلیت حق	۲۲
ه) حدوث و قدم عالم	۲۳
و) علم حصولی و حضوری	۲۴
ز) حدوث و قدم کلام حق	۲۶
ح) اخلاق و سیاست	۲۸
۵) کتاب شرح رباعیات	۲۹
نسخه‌های خطی	۳۲
بخش ۱: شرح ناظم	۳۵
بخش ۲: شرح و تعلیق مصحح	۱۱۷
واژه‌نامه	۲۱۷
نمایه کلامی	۲۲۵
کتاب‌نامه	۲۳۳

دوران و بدین ترتیب به بررسی آن اندیشه که باقی‌مانده از اندیشه‌های پیشین است، پرداخته می‌شود. در این مقاله به بررسی اندیشه‌های عرفانی در ادبیات فارسی پرداخته می‌شود. در این مقاله به بررسی اندیشه‌های عرفانی در ادبیات فارسی پرداخته می‌شود.

پیش‌گفتار ویراست دوم

بهترین شیوه در تبیین اجمالی گوهرهای ناب و اندیشه‌های بلند عرفانی آمیخته با تفکرات فلسفی زبان شعر حکمی است که به بهترین وجه می‌تواند مبانی اعتقادی و معارف الهی را در معرض شیفتگان ادبیات عرفان اسلامی قرار دهد. زبانی که: «الحکمة ضالّة المؤمن» و «انّ من الشعر لحکمة» مروی از نبی اکرم (ص) حکایت از آن دارد. متون ادبی که از این شیوه در بیان معارف اسلامی استفاده کرده و برگرفته از سرچشمه آیات و روایات و حکمت و عرفان اسلامی است، در ادبیات فارسی اندک نیست، بلکه پرمایه‌ترین و جاودانه‌ترین متون ادب فارسی، متون عرفانی و حکمی هستند. از این جهت است که اندیشه‌های بدیع فرا زمانی که با صبغه وحدت وجود به توجیه هستی و انسان و رابطه آن دو با خدا پرداخته و با حکمت ذوقی در آمیخته‌اند برای همیشه در تارک زمان و بر فراز دوران درخششی چشمگیر داشته و خواهند داشت. زبان شعر حکمی عالی‌ترین و زیباترین شیوه در تبیین هستی است.

از جمله این متون که در آن مهم‌ترین مسائل هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و شناخت‌شناسی با مبانی حکمی و عرفانی به شیوه‌ای بدیع و مزجی مطرح گردیده و از دیرباز مورد توجه علاقه‌مندان به ادبیات حکمی و عرفانی بوده است، می‌توان شرح رباعیات فلسفی و عرفانی علامه محقق جلال الدین دوانی را نام برد که از حکمای قرن نهم و دهم و از پایه‌گذاران حوزه فلسفی و کلامی شیراز به شمار می‌رود.

انگیزه نویسنده در اهتمام به تصحیح و شرح این اثر ارزنده تمجید و تکریم ملاصدرا در اسفار و سایر آثارش از این محقق والا مقام بود که مراوداشت تا به بررسی افکار و اندیشه‌های او بپردازم. نویسنده ضمن مطالعه آثار متعدد او، این اثر را برای تدریس متون عرفانی و حکمی در دانشگاه‌ها و مؤسسات

آموزش عالی شایسته یافت. استقبال علاقه‌مندان موجب شد تا کتاب بدون این که در روند توزیع رسمی قرار گیرد در بدو انتشار نیایب گردد. عنایت الهی و ترغیب دوستان نویسنده را بر آن داشت تا با تجدید نظر کلی به صورتی منقح همراه با مقدمه مبسوط، فهرست کامل، اعراب اشعار و عبارات عربی و ترجمه آنها، توضیح واژه‌های مهجور و دشوار، کتابنامه و واژه‌نامه‌های متعدد و ... ویراست دوم کتاب را آماده کند. در پایان در تحقیق این مهم همکاری و شکیبایی همسر ارجمند اینجانب زهرا افضل قابل تقدیر و سپاس است.

از استاد محترم جناب آقای دکتر سید محمد رادمنش که واسطه‌العقد معرفی این کتاب به انتشارات هرمس بودند سپاس خود را ابراز می‌دارد. از جناب آقای ولی‌الله شرف که تدوین واژه‌نامه‌ها را به عهده گرفتند و سرانجام از حروف‌نگار این کتاب سرکار خانم مرضیه درستکار تشکر می‌نماید.

مهدی دهباشی

تتمت در شهر مشهد در روز پنجشنبه ۱۳۰۰ قمری

در روز پنجشنبه ۱۳۰۰ قمری

بدرستی بسیار غلط است و این در مقامی که ما به علمت الذی یزید فی سبک لیس فی سبک لیس و غیره

مقدمه

سرگذشت و اندیشه‌های دوانی

جلال‌الدین محمد بن سعد (یا سعدالدین) اسعد صدیقی کازرونی، مشهور به علامه محقق دوانی، از شخصیت‌های برجسته و ستاره‌های تابناک جهان اسلام، در قرن نهم هجری قمری، در زمینی علم و حکمت و کلام و عرفان و حدیث و تفسیر و غیره به شمار می‌رود. او در اندک مدتی در حوزه فلسفی شیراز آن چنان رخسید که در علوم معقول و منقول قصب السبق از امثال و اقران خود ربود و آثار او در حوزه‌های علمی آن زمان مورد بحث و نقد و تحقیق قرار گرفت. شهرتش به دوانی از آن روست که زادگاه او «دوان»^۱ بوده و وی به سال ۸۳۰ قمری در آن جا متولد شده است.

پدرش قاضی کازرون بود و وی بخش اول عمر خود را در آن شهر سپری کرد و در مدرسه بیگم به دانش‌اندوزی و دانش‌آموزی پرداخت. مقدمات علوم معقول و منقول را نزد پدرش، که از شاگردان محقق شریف بود، فراگرفت و برای تحصیل مراتب عالییه به دارالعلم شیراز عزیمت کرد. محقق دوانی در شیراز نزد ملا محیی‌الدین انصاری (که از نوادگان سعد بن عباده انصاری بوده است) درس خواند و سپس برای تکمیل معلومات خود از همام‌الدین گلباری (که صاحب شرح طوابع است) استفاده کرد و مدتی نیز در حدیث از شیخ صفی‌الدین ایجی فیض جست. در روز غایت کمالی و بهجت در دوران جوانی به دربار امیر حسن آق قویونلو و یعقوب میرزا راه یافت.

۱. «دوان» (به تخفیف واو) ← دوانی، شرح زندگانی جلال‌الدین دوانی، ص ۴۷ و یکی از قرائ کازرون است. برای تفصیل بیش‌تر در مورد این واژه، ص ۴۸. ^۱

و مدتی وزیر یوسف (پسر جهان‌شاه، شاهزاده قرا قویونلو) بوده است. بعد از آن در مدرسه بیگم، که بعدها به نام دارالایتم معروف شد، شروع به تدریس کرد و سالها مدرس همان مدرسه بود. سفرهایی به گیلان و کاشان و بین‌النهرین کرد و آن زمان که پادشاهان آق قویونلو فارس را گرفتند قاضی فارس شد و به ویژه احمدپادشاه وی را بسیار گرامی می‌داشت و سلطان محمد آل عثمان برای او هدیه‌ها و تحفه‌ها می‌فرستاد.

صاحب تاریخ حبیب‌السیر (که تألیف آن به سال ۹۳۰ ق. پایان یافته) در مورد او آورده است: «... و آن جناب در ایام شباب چند گاه به صدارت امیر زاده یوسف بن میرزا جهان‌شاه مشغولی کرده بود و بعد از استعفا از آن مهم در مدرسه بیگم، که آن را دارالایتم گویند، به لوازم درس و افاده قیام نمود و در زمان دولت سلاطین آق قویونلو منصب قضای ممالک فارس، من حیث الاستقلال، تعلق به آن مرجع اهل فضل و کمال داشت و هر گاه از درس فارغ می‌شد همت عالی نهمت بر فیصل قضایای شرعیه می‌گماشت»^۱.

از همان دوران جوانی و در ایام حکومت امیر حسن بیگ و یعقوب میرزا از اقطار عراقین و روم و اران و آذربایجان و هرمز و کرمان و طبرستان و گرگان و خراسان، بزرگان علما به امید کسب علم به مشکات او آمد و شد داشتند و از ضمیر فیض آثارش انوار کمالات اقتباس می‌نمودند.^۲

از فحوای کلام صاحبان تراجم چنین برمی‌آید که محقق دوانی در ابتدا متمایل به مذهب تسنن بوده و در اصول عقاید به عقاید اشعری گرایش داشته است. چون سلسله نسب او به ابو بکر صدیق می‌رسد و از احفاد محمد بن ابی بکر بوده است، او را صدیقی گفته‌اند. در دوره کمال، چنان که از کتب و رسالات دُوران کهنوت و کمال او برمی‌آید، به مذهب شیعه امامیه گرایید. از جمله شواهد و دلایل تشیع او رساله نور الهدایة فی الإمامه است.

۱. خواندمیر، حبیب‌السیر، ج ۴، ص ۶۰۴. ۲. همان، ص ۹۰۴. ۳. همان، ص ۹۰۴. ۴. همان، ص ۹۰۴.

بعضی به غلط این رساله را به قطب‌الدین نیریزی، عارف شیعی، نسبت داده‌اند که نادرست است. دلایل و شواهد بسیاری در اعتقاد او به تشیع وجود دارد که به بعضی از آنها اشاره می‌کنیم:

الف) خواندمیر در تاریخ حبیب‌السیر گفته است که علامه دوانی به هنگام نگارش سومین حاشیه خود بر کتاب شرح تجرید (حاشیه اجد بر «شرح تجرید طوسی»، اثر علامه قوشچی) در مسأله امامت و خلافت پس از نبی اکرم، در اندیشه‌اش می‌گذرد که اگر جدش، ابوبکر صدیق، زنده می‌بود بدون شک بسیاری از این مطالب علمی و دقیق فلسفی را درک نمی‌کرد. پس از این، کتاب نورالهدایه را در مبانی اعتقادی خود تألیف کرد. در پایان کتاب خلق الاعمال نیز می‌توان این نکته را دریافت که او متوجه شد ترجیح بلا مرجح و تفضیل مفضول بر فاضل غیر منطقی می‌نماید و درباره امام علی (ع) می‌گوید:

فَأِنَّهُ بَحْرٌ عَمِيقٌ، فَيَكْفِي فِي تَحْقِيقِ هَذِهِ الْمَرْتَبَةِ الْكَلِمَاتُ الْحَمْسُ الْمَأْثُورَةُ عَنْ
أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَ يَعْسُوبِ الْمُؤَحِّدِينَ، عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، فِي
جَوَابِ كُمَيْلِ بْنِ زِيَادٍ وَ صَاحِبِ بَرِّهِ وَ قَابِلِ جُودِهِ وَ بَرِّهِ. فَلْيَنْظُرِ الْمُتَبَصِّرُ
فِيهِ بِنَظَرٍ دَقِيقٍ وَ يَتَفَكَّرْ بِفِكْرِ عَمِيقٍ يَنْجَلِي عَلَيْهِ أَنْوَارُ التَّحْقِيقِ وَ اللَّهُ وَلِيُّ
التَّوْفِيقِ^۱.

ب) رساله الزورای او حاصل مکاشفه‌ای است که در آن حضرت امیر المؤمنین را در کنار دجله مشاهده می‌کند که به او نظر عنایت دارند و خود مقرر است، همان طور که از اسم رساله هم استفاده می‌شود از فیوضات و عنایات آن حضرت بهره جسته است.

ج) او در آخر کتاب شرح رباعیات خود (اثر حاضر) سه رباعی زیر را در عصمت و ولایت علی بن ابی طالب (ع) انشاد کرده است و در رباعی آخر

۱. دوانی، «خلق الاعمال»، جزء الوسائل المختاره، ص ۷۶.